

- 6 Shayakhmetova, B. A. Traditional Kazakh Proverbs and Their Cultural Significance. Almaty: Kazakh University Press, 2015. – 580 p.
- 7 Nikolaeva, I. M. Phraseological Dictionary of the Russian Language: Over 20,000 Expressions and Proverbs. Saint Petersburg: Azbuka, 2017. – 976 p.
- 8 8. Mukhamjanova, Z. Kazakh Proverbs: An Ethnolinguistic Analysis. Astana: Foliante, 2017. – 424 p.
- 9 Krysin, L. P. Phraseological Dictionary of the Russian Language: A Lexical-Semantic Approach. Moscow: Nauka, 2015. – 672 p.
- 10 Anisimova, A. Concept Multilingualism as a Constituent of the Conceptual Sphere in Language Policy. International Journal of Multilingual Education, 2016, Vol. IV, No. 8, pp. 70-80. <https://doi.org/10.22333/ijme.2016.8006> (Accessed: November 14, 2024).
- 11 Banks, B. Consensus Paper: Current Perspectives on Abstract Concepts and Future Research Directions. Journal of Cognition, 2023, Vol. 6, No. 1. <https://doi.org/10.5334/joc.238> (Accessed: December 10, 2024).
- 12 Kasturirangan, R., & Ram-Prasad, C. Cognitive Science in the Indian Context: Perspectives and Approaches. New York: Palgrave Macmillan, 2017. – 310 p.
- 13 Hven, S. Memento and the Embodied Fabula: Narrative Comprehension Revisited. Acta Universitatis Sapientiae Film and Media Studies, 2015, Vol. 11, No. 1, pp. 93-110. <https://doi.org/10.1515/ausfm-2015-0017> (Accessed: December 10, 2024).
- 14 Zhang, M. Digital Lifeworld and Communicative Interaction: Conceptualizing the Transformative Potentials of Social Networking in the Public Sphere. Journal of Linguistics and Communication Studies, 2023, Vol. 2, No. 4, pp. 121-131. <https://doi.org/10.56397/jlcs.2023.12.14> (Accessed: November 14, 2024).
- 15 Popova, Z. D., & Sterner, I. A. Conceptual Frames in Language and Consciousness: Cognitive Linguistics and Discourse. Moscow: Nauka, 2020. – 547 p.

Received: 26.02.2025

FTAMP 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss1pp33-45](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss1pp33-45)

Қ.Т. Бибеков¹, Л.М. Оразғалиева², М.М. Жакипова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

АБАЙДЫҢ ТІЛДІК ӘЛЕМІНДЕГІ «АДАМ» КОНЦЕПТІСІ

Мақалада Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі «Адам» концептісіне қатысты тілдік бірліктер, сөздер мен сөз тіркестері, мәтін элементтері лингвоконцептологиялық тәсілдеме талдауға түседі. Лингвоконцептология тәсілдемемен зерттеуде Абай шығармашылығындағы «Адам» концептісінің семантикалық өрісі анықталды. Лингвоконцептологиялық тәсілдеме Абайдың шығармашылығын оның дүниетанымымен, ол өмір сүрген тарихи-мәдени ортамен, өмірлік көзқарастарымен, ұстанымдарымен байланыстыра қарауға мүмкіндік береді. Абайдың тілдік әлемінде «Адам» концептісі адам, кісі, мен, менікі, бала, әке, ата-ана, жақсы, жаман, ақылды, надан, зальым, гальым, туыс, ел, халық, ақын, кемел, единица сияқты т.б. лексемалар арқылы көрініс тапқан. «Адам» концепт аясына жататын адам болмысы, адамның жаратылысы, адамның өмірінің мәні, толық адам, адамның мақсат-мұраты сияқты ұғымдар Абайдың шығармаларының тілінде қалай көрініс тапқаны лингвоконцептологиялық тұрғыдан талдауға түсті. Абайдың тілдік әлемінде «Адам» концептісі сан-алуан сипатқа ие және әр түлі тілдік бірліктер арқылы жарыққа шығып отырады. Абайдың адам туралы тұжырымдамалық танымының бастау

көздері анықталып, тілдік әлемінде қандай орын алатыны зерделенді. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісін лингвоконцептологиялық тәсілдеме негізінде талдау Абайдың тілдік әлемін дүниетанымымен, көзқарастарымен және өмірлік ұстанымдарымен байланыстыра отырып, бұл бағыттағы зерттеулердің перспективаларын көрсетіп берді. Зерттеудің нәтижелерін лингвоконцептология, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану бағытындағы зерттеулерде пайдалануға болады. Сонымен бірге абайтанудың өрісін кеңейтуде де бұл мақаланың өзіндік үлесі бар деуге болады.

Кілт сөздер: лингвоконцептология, концепт, Абайдың тілдік әлемі, «Адам» концептісі, «Толық адам» концептісі, әлемнің тілдік бейнесі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Абайтануға тіл білімі тұрғысынан да қосылып жатқан ғылыми еңбектер, мақалалар аз емес. Абайдың тілін зерттеу мәселесі тіл білімінің әдіснамалық әлеуетін пайдалана отырып, жалғаса берері сөзсіз. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың өлеңдерін алғаш оқығандағы таңданысын, әсерін айта келе: «Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынады» [1].

Профессор Құдайберген Жұбанов «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген мақаласында: «Абайдың әдебиет, мәдениет үстеріне қолы тиіп кетсе, ол тек сипап, сүртіп шаңын кетіріп шықпайды, өзінше бұзып, өзінше түзеп, өз қолының ізін қалдырады. Өленнің ырғағы да, ұйқасы да, буыны да, әні де, тақырыбы да, сөз төсегі де, суреті де Абайдың қолынан өткенде бұрын көрмеген жаңа нәрсе болып шығады. Қайсыбіреудің құлағын «шу» дегенде тосаңсытады, бірақ сөйте тұра, Абай өлеңі – қазақ өлеңі, қазақ өмірінің суреті, қазақ тілімен жазылған, қазаққа түсінікті болып шығады» [2, 54]. Ғалым Абайдың ақындығының ерекшеліктеріне тоқтала келе, «Абай өлеңі – қазақ өлеңі, қазақ өмірінің суреті, қазақ тілімен жазылған, қазаққа түсінікті болып шығады» деп, Абай тілінің қазақ, толғанғаны да қазақ өмірі екенін баса айтады.

Зерттеуші С. Тер-Минасова: «Сонымен тіл мен шынайы өмір арасында адам тұр. Тек адам ғана сезім мүшелері арқылы әлемді танып, біледі. Соның негізінде қоршаған орта туралы өз пайымдауын жасайды. Қабылдаған ақпараттарын өз санасынан өткізіп, зерделеп, оны тіл арқылы өз қауымының басқа мүшелеріне жеткізеді. Басқаша айтқанда, шындық пен тіл арасында ойлау тұр.

Тіл ойды бейнелеп, оны бір адамнан бір адамға жеткізетін тәсіл ретінде ойлаумен тығыз байланысты. Тіл мен ойлаудың арақатынасы – тіл білімі мен философияның күрделі сұрақтарының бірі» [3]. Ғалым **шынайы өмір – адам – тіл** арасындағы тығыз байланыстағы адамның рөліне ерекше мән береді.

Қазақ тілі жазба әдеби тіл деңгейіне жету үшін тіл Абай шығармашылығында қандай өзгеріске ұшырап, қалай дамыды деген сұраққа жауап алу үшін семантика-когнитивтік және лингвомәдениеттану, лингвоконцептологиялық тәсілдемелер тұрғысынан зерттеу бірқатар нәтижелерге қол жеткізуімізге мүмкіндік береді.

Абайдың дүниетанымына терең бойлаудың бір ғана жолы оның шығармашылығын, шығармашылығының түйінін шешетін тілін зерттеу болып табылады. Абайдың ой елегінен өткен тілдік бірліктердің танымдық, интеллектуалдық, руханияттық, мәдени-әлеуметтік қырларын ашу үшін лингвоконцептологиялық тұрғыдан зерделеу қажет.

Абай тілінде де сөздің денотаттық мағынасынан басқа, ұлттық мәдениетпен, дүниетанымымен және тарихымен астасып жатқан коннотациялық мағыналары, экспрессивті-эмоционалды бояуы, бағалаушылық реңктері бар. Өйткені нақты тілдің ерекшеліктері адамның танымына да өз әсерін тигізеді. Калев Эверетт тіл ұғымдық санаттарды белгілеуге ықпал ететіндіктен, тілдердің ерекшеліктері ойлаудағы мәдениетаралық ерекшеліктердің болуына ықпал ететінін айтады [4, 197-198]. Әртүрлі тілдердегі физикалық және метафоралық

қозғалыстарды білдіретін тілдік бірліктерді зерттей келе, Войцех Левандовски мен Шейда Озчалышқан қозғалыс бөліктерін, траекториясы мен орындалуын сипаттауда испан, поляк, неміс тілдерінде өзіндік ерекшеліктер бар екенін анықтаған [5]. Яғни, тіл оны тұтынушылардың дүниетанымына, қоршаған ортаны қабылдауларына өзіндік әсерін тигізеді. Сонымен бірге тұлға ретіндегі өзінің рухани әлемі, таным-түсінігі, құндылықтары да шығармаларының тілінде көрініс табатынын естен шығармауымыз керек. Абайдың санасы, моральдік-адамгершілік құндылықтары, өмірлік ұстанымдары мен көркемдік-эстетикалық танымының сүзгісінен өтіп, туындының дүниеге келу үдерісінде сөздердің, сөз тіркестері мен тілдік бірліктердің мағыналарында, маркерлерінде белгілі бір өзгерістер орын алып, көркем-эстетикалық құрылымның бөлшегіне айналады.

Ғылымдар тоғысында дүниеге келген лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика және лингвоконцептология ғылымдарының негізгі бірліктері концепт болып табылады. «Концепт - мәдениет, сана және тіл саласындағы ғылыми зерттеулерді біріктіруге арналған бірлік, өйткені ол санаға жатады, мәдениет арқылы анықталады және тілде анықталады» [6, 37]. Концепт терминін мәдени философиялық тұрғыдан зерделеген Е.Абақан: «Концепт (ұғым) сөздің мағынасы ретінде түсініледі. Бірақ ол жалпылаудың(абстракцияның) ең жоғарғы деңгейін білдіретін ұғым – концепт емес – «оқиға процесс «дерек» туралы ұғым. Сондықтан «концептуальды талдауда» сөздің немесе сөйлемнің контекске, яғни нақтылы мағынаға қатысты анықталуы тиіс» – деп, лингвистикадағы «концепт» пен философиялық «ұғым» терминдерінің байланыстылығы мен ерекшеліктеріне зер салады [7,46].

Лингвоконцептологияда ғаламның бейнесінің екі түрін бөліп көрсету дәстүрі бар: әлемнің концептуалды бейнесі және әлемнің тілдік бейнесі. Әлемнің концептуалды бейнесі шындықтың санада сәулеленуі нәтижесінде алынған білім-түсінікті ғана емес, сезімдік әсерлердің жиынтығын да қамтиды. Әлемнің тілдік бейнесі тілдік құралдарда бекіген сыртқы және ішкі әлем туралы барлық ақпаратты қамтиды. Әлемнің концептуалды бейнесінің өзегі ұғымдарда берілген ақпарат. Әлемнің тілдік бейнесінің негізін нақты тілдің сөздері мен сөз тіркестерінде бекітілген білім болып табылады.

КІРІСПЕ

Абай шығармаларының тілін лингвоконцептологиялық тұрғыдан зерттеу ауқымы бір мақалаға сыймайтын болғандықтан, ақынның тілдік әлеміндегі «Адам» концептісіне ғана тоқталуды мақсат еттік. Абайдың тілдік әлемінде орталық орын алатын «Адам» концептісі десек, артық айтқандық емес. Айналып келгенде, Абайдың шығармаларында адам, адамның өмірі, адам және қоғам, адам және Алла, адамның жан дүниесі, адам кім деген мәселе көтеріледі. Абайдың шығармаларында адамның өмірінің әрбір кезеңі, өсу жолы сөз болады.

Қазақ тілінде «Адам» концептісімен байланысты сөздер мен сөз тіркестері өте көп болып келеді. Әрине, бұл тек қазақ тіліне тән құбылыс емес. И.М.Ермаков ертегілеріндегі «Адам» концептісін зерттеген ғалым А.В.Пашина орыс тілінде адам өмірінің әр түрлі жақтарын және адам концептісі мазмұнының алуан-түрлі аспектілерін ашатын «адам, тұлға» семасы бар он мыңдаған сөздер барын айтады. Ғалымның пікірінше, көркем мәтінде адамды білдіретін қандай да бір сөздің таңдалуы тек прагматикалық мақсаттармен ғана емес, адамның табиғаты туралы, оның өмірінің маңызды жағдайлары туралы автордың түсінігімен байланысты болады» [8, 14]. «Философиялық энциклопедияда» адамға мынадай анықтама беріледі: «Адам – жер бетіндегі материалдық және рухани мәдениеттің тарихи үдерісі мен дамуының иегері, сөйлей алатын, ойлауға қабілетті, саналы, рухани әлемі бар, биологиялық-элеуметтік тіршілік иесі» [9,19]. Көріп отырғанымыздай, адамның тәннен және жаннан тұратыны туралы сөз етілмейді. Адамның сөйлей алатын, саналы, жасампаз, рухани әлемі бар биологиялық-элеуметтік тіршілік иесі екендігіне басымдық беріледі. Егер басқа да философиялық еңбектер мен сөздіктерді ақтаратын болсақ, осыған ұқсас тұжырымдамаларға кездесеміз. Қазіргі философияда адам жер жаратылысы, элеуметтік, оның санасы бар,

құндылықтар туралы түсінікке ие, үнемі дамып отырады және табиғаттың басқа жаратылыстарынан жоғары тұр деген сияқты анықтамаларды көреміз

Мақаламызда Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісінің орыны мен маңызын анықтап, ақынның дүниетанымындағы адам кім және оның ұстанымындағы адам қандай болу керек деген сұрақтардың жауабын іздеуді жөн көрдік.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі «Адам» концептісіне тән семантиканы беретін сөздер, сөз тіркестері, мәтін элементері лингвоконцептологиялық тәсілдеме тұрғысынан талдауға түсті. Абайдың адам туралы танымы, адам қандай болу керек, оның өмірінде қандай құндылықтар болу керек деген мәселе оның өлеңдері мен қара сөздерінде көрініс тапқан. Ол үшін «Адам» семасы мағынасында бар сөздер мен сөз тіркестері, тұрақты тіркестерді Абай тандап-талғап қолданып отырған. Абайдың тілдік әлемінде «Адам» концептісі жан-жақты қырынан және алуан түрлі тілдік біріліктер арқылы көрініс тапқанына қарамастан, арнайы зерттеу нысанасына алынбаған құбылыс екенін көреміз. Абайдың тілдік әлемінде «Адам» концептісіне тән мағыналардың ішінде адамның болмысы, жаратылысы, адамның өмірі, адамның тұлға ретінде қалыптасуы мәселесі жан-жақты ашылады. «Адам» концептісіне қатысты *адам, кісі, пенде, бала, әке, ата-ана, ақын, ақылды, надан, жақсы, жаман, халық, көп, залым, қу, бай, кедей, бәйбіше, ел, дос, жау, орыс, туыс, туған* сияқты т.б. сөздер молынан қолданылады. Біз өз зерттеуімізде Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісіне қатысты барлық тілдік құралдарды анықтауды мақсат еткен жоқпыз. Сонымен бірге «Ақылды» мен «Надан», «Халық», «Ақын» және «Адамның жан әлемі» сияқты «Адам» макроконцептісінің аясына жататын жеке концептілерге де арнайы тоқталмадық. Өйткені бұл концептілердің өзі арнайы зерттеуді қажет етеді. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісіне қатысты адам болмысы, жаратылысы, адамның өмірлік миссиясы, тұлға ретінде қалыптасуы мәселесіне басымдық берілді. Зерттеу барысында Абай шығармаларының тілі лингвоконцептология тәсілдемесі тұрғысынан талдауға түсті. «Адам» концептісіне қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарын анықтауда компоненттік талдау әдісі кеңінен қолданылды. Сонымен бірге Абайдың мәтін арқылы көрініс тапқан дүниетанымы, көзқарасын, ұстанымын анықтау үшін интерпретациялау әдісі пайдаланылды. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісінің ерекшеліктерін ашу үшін қазақ халқының әлемнің тілдік бейнесіндегі, философия, дін, діни философиядағы және басқа ақындар тіліндегі «Адам» концептісімен салыстыра қарастыруда салыстырмалы талдау әдісі қолданылып отырды. «Адам» концептісінің аясына кіретін басқа концептілер бар екені ескеріліп, концепт құлымын талдау барысында «Адам» концептісіне жататын бірқатар концептілер мен белгілері анықталды.

НӘТИЖЕЛЕР

Абай оныншы қара сөзінде: «Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?» - деген сұрақ қояды. Абай сұрақ қоя отырып, қазақ қоғамындағы балаға деген көзқарасты ашады. Абай бала сүюдегі қазақ халқының әрбір аспектісіне тоқтала отырып, ол мақсат-мұраттардың алдамшылығына көз жеткізіп, оқырманын тығырыққа тірейді.

Абай адамның рухани жаратылыс ретінде табиғатына ерекше мән береді. Ақынды адамның рухани болмысы, кемелденуі мәселесі қатты толғандырады. Мысалы, «Жүреkte қайрат болмаса» деген өлеңінде:

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Атымды *адам* қойған соң,
Қайтіп *надан* болайын?
Халқым надан болған соң
Қайда барып оңайын?!

Осы шумақтарда Абай екі үлкен мәселені көтеріп отыр: бірінші – адамның рухани жаратылысы мәселесі, екінші – қоғам мәселесі. Адам шынайы адам болуы үшін тіршілік етуі жеткіліксіз, ол ақыл иесі ретінде тереңге бойлауы керек. Ал адамның тұлға ретінде қалыптасуы үшін қоғамның маңызы зор. Адамның қандай болмағы ортасына көп байланысты екендігін түйсінеміз.

Абай адамды Алла жаратқанына және басқа жандылардан артық жаратқанына шәксіз сенеді. Отыз сегізінші қара сөзінде адам баласының жаратылысына ақыл көзімен қарай отырып, оның соншалықты кемел, көркем болып жаратылуы Алланың махаббатынан деп түсінеді. Адам баласында басқа жануарларда жоқ ақылдың берілуі, болмысының ерекше жаратылуы, одан мақшарда сұрақ алынатын етіп жаратылуы әділетті деп санайды. Сондай-ақ адамның сөйлеу қабілетіне де тоқталады. Адамдар тіл арқылы бір-бірімен түсінісіп, бірлесіп мәселелерді шеше алатынына және бір-біріне тіл арқылы өз ойларын жеткізе алатынына назар аудартады. Осы үзініден Абайдың «Адам» концептісіне тән бірнеше сипатты көре аламыз: 1) Алла жаратқан жан иесі; 2) белгілі бір мақсатпен жаратылған; 3) ақылы берілген; 4) болмысы ерекше; 5) тіл берілген; 6) өзара сөйлесіп, түсінісіп, бірлесіп әрекет ете алады; 7) тіл арқылы өз ойын басқаларға жеткізе алады; 8) дәм, иіс т.б. сеім берілген. Абай адамның әлеуметтік сипатына ерекше назар аудартады. Өзінің отыз жетінші қара сөзінде: «Дүниеде жалғыз қалған **адам – адамның** өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?». Абай адамның дүниедегі өмірі қоғамда болуы керектігін ескертіп, тіпті көптен бөлінің жалғыз қалу адамның өлгенімен тең екенін баса айтады.

Абай өзінің төртінші қара сөзінде: «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі андып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды» - дейді. Алла тағала адамды сондай кемел, ақыл иесі қылып жаратса, не себепті өмірін қор етіп, кейіп өледі? Осы жерде біз Абайдың тілдік әлемінде «Адам» концептісімен байланысты *бірін-бірі аңду, мақтану, өмірді босқа өткізу* сияқты т.б. сөз тіркестерін көреміз. Яғни, осы айтылып отырғандар адамның табиғатында бар және оның болмысына тән нәрселер ме? Жауабын қайдан іздеуіміз керек дегенде, әрине, Абайға жүгінеміз.

Адамның жан дүниесі туралы Абайдың көзқарасы мен танымы қазақ дүниетанымымен және ислам ілімімен байланысты қалыптасқан деуге болады. Дегенмен Абайдың өз танымы, ақылы тұрғысынан терең талданып, өзіндік тұжырымдар жасалған. Абайдың тілдік әлемінде адам болмысының екіжақты сипаты ашылады. Яғни, адам жан және тәннен тұрады. Адамның жан қалаулары жан құмарынан, тән қалауларынан тән құмары шығады. Абай адам болмысын *ақыл мен жанды – мен*, ал *тән – менікі* дейді. Абай адамның шынайы болмысы ақыл мен жан деп қарастырады. Әрі **мен** лексемасы арқылы белгіленген *ақыл мен жан* – мәңгілік. Ешқашан өлмейді. Тән өледі, уақытша өмір сүреді. Бірақ адам баласы соған қарамастан тән құмарын іздейді, өмірін соған арнайды. Тән құмары – ішсем, жесем, ұйықтасам деген сияқты тәнге қажет нәрселермен байланысты болады. Абай тілдік әлемінде адамның жаны мен тәні ғана емес, ақыл да жеке бөлініп қаралуы көңіл аудартады. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісінде адам жан құмарының жетегіне ергенде қандай рухани биіктерге көтерілетіні және толық адам қандай болу керек екені ашылады. Ал тән құмарына ерген жағдайдағы болмысы да жан-жақты қарастырылды. Абайдың адам туралы тұжырымдамалық танымы ислам танымынан бастау алады. Сондықтан Абайдың адам туралы көзқарасын тану үшін исламдық негіздерге көз жіберіп, салыстырмалы аспектіде сараланды. Абайдың тілдік әлемінде концепт жеке сөзбен не сөз тіркесімен де, не белгілі бір сөзбен байланбай, көркем

образдар арқылы да берілуі мүмкін екенін көреміз. Бейнеленіп тұрған образдардың қандай концептіге қатысты екенін білу үшін Абай шығармашылығын тұтас қарай отырып, Абайдың сөздер мен сөз тіркестеріне берген анықтамалары мен түсініктемелерін жіті зерделеу керек.

ТАЛҚЫЛАУ

Абай адамның әуелгі туа бітті болмысы тәннен және жаннан тұратынын көрсетеді. Абай өзінің жетінші қара сөзінде екі жақты болмысына тоқталады: «*Жас бала* анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар - *тәннің құмары*, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Іһәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демеклік. Не көрсе соған талшынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - *жан құмары*, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Осы үзіндіде «Адам» концептісі *бала* сөзімен беріледі. Мәтінде *бала* сөзінің таңдалуы кездейсоқ емес. Абай адамның әуелгі табиғатына назар аударту үшін *бала* лексемасын таңдаған. Абай өзінің «Көк тұман – алдыңғы келер заман» өлеңінде осы ойын нақтылай түседі.

Ақыл мен жан — **мен** өзім, тән — **менікі**,
«**Мені**» мен «**менікінің**» мағынасы — екі.
«**Мен**» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«**Менікі**» өлсе өлсін, оған бекі.

Шырақтар, ынталарың «**менікінде**»,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен —
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Осы шумақтардағы **мен** бірінші жақтың жіктеу есімдігі Абайдың жеке тұлғасына емес, «Адам» концептісіне қатысты жалпы адамзат болмысына қатысты қолданылып тұр. Жалпы ортағасырлық философияда жан мен тәннің және адамның жан дүниесіне тән ақыл мен жүректің бөлініп қаралуы орын алады. Бұл тек исламдық дүниетанымда ғана емес, ежелгі грек және ортағасырлық христиандық дүниетанымда да орын алады.

Ол мәселеге кеңінен тоқталмас бұрын, адамның болмысына қатысты мәселеге оралайық. Құранның Бақара сүресінің 30-аятында: «Адамды топырақтан жаратып, оған жан салды» - делінеді. Бұдан байқайтынымыз, адамның – жан мен тәннен тұратындығы. Осы айтылғандар Абайдың адам болмысы туралы көзқарасы ислам дініне сәйкес келетінін көрсетеді.

Ал адам жанының өлмейтініне келетін болсақ, бұл да ислам дінінің таным-түсінігіне сәйкес келеді. Құранның Мәида сүресінде: «Алла (Т.): «Бүгін шыншылдардың шындықтары пайда беретін бір күн. Оларға астарынан өзендер ағатын жұмақтар бар. Олар онда мәңгі қалады да, Алла олардан разы болады әрі олар да Алладан разы болады. Бұл ірі қол жеткендік» - дейді». (119 аят) Құранда шыншылдардың жұмақта мәңгі қалатыны айтылуы адам жанының мәңгілік екенін аңғартады. Адамның мәңгілік өмір сүруі Алланың рахымынан болған. Алла адамды жаратып, оның жанын мәңгі етті, сондықтан адамның өмірі бұл дүниедегі өмірімен, өзінің өлімімен шектелмесе керек. Абайдың «Адам» концептісінен де біз осы адамның мәңгілік сипатын көреміз. Яғни адамның тәні өлсе де, жаны өлмейді.

Абай адамның ішсем, жесем деген тән қалауы асқына келе бүкіл дүниені менікі деуге алып келетінін көрсетеді.

Адам гапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, *жан* кеткенде,

Сонда, ойла, болады не сенікі?

Ғапыл сөзінің мағынасына келер болсақ, «Абай тілінің сөздігінде»: «қаперсіз, қапыда» деп көрсетіледі. Дегенмен мәтіндегі иағынасы одан әлде-қайда терең екені аңғарылады. Абай тіліндегі «Адам» концептісінің бір сипаты ретіндегі *ғапыл* сөзінің діндегі мағынасына қарайтын болсақ: «Ғапылдық» өзін жоқтан бар еткен Жаратушысын ұмыту және өлімді, ақыретті еске алмау десек болады. Бір сөзбен айтқанда: ғапылдық – ақыреттік бейғамдық деген сөз» [10]. Адам баласы дүниеге алданып, өз жаратылысының түп себепшісі Алланы ұмытып қапы қалады. Ғапылдық, білместік, надандық ұғымдары сан қырлы болады. Білместіктің өзінің сан алуан түрі бар [11]

Абай «Көк тұман – алдағы келер заман» өлеңіндегі ойын «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» өлеңінде сабақтайды:

Өлсе өлер табиғат, **адам өлмес**,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«**Мені**» мен «**менікінің**» айрылғанын
«*Өлді*» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Алдыңғы өлеңмен салыстыра қарағанда Абай **табиғат пен тән, адам мен жан** арасына теңдік белгісін қойып тұрғандай көрінуі мүмкін. Дегенмен табиғат дегенде бүкіл материалдық әлем, бізді қоршаған орта туралы айтылып тұр деген ойдамыз. Иә, барлық жаратылыстың ақыры бар. Әрі *өлсе өлер* етістік тіркесінде болжалды мағына да бар, сонымен келесі болымсыздық мағынаны бекітіп күшейте түседі. Абайдың табиғатты өлді деп айтуына тілдік дәстүр өз әсерін тигізіп тұр. Бұқар жыраудың «Асқар таудың өлгені» толғауында:

Асқар таудың өлгені-
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені-
Аса алмай таудан қалғаны.
Ай мен күннің өлгені-
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені-
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені-
Қар астында қалғаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты *өлмейді*,
Ғалымның хаты *өлмейді*.

Бұқар жырау толғауындағы табиғат құбылыстарын өлді деп көрсету соңғы жолдағы өлмеу мағынасын, яғни жақсының аты мен ғалымның хаты өлмейтінін күшейту үшін қолданылғаны да байқалады. Әрине, табиғат құбылыстарының, жалпы өмірдің өтпелі, өзгермелі сипатын көрсету де бар. Абайдың табиғатты өлсе өлер деп көрсетуі де үнемі бір қалыпты тұрмай өзгеретінін, дүниеніңбаянсыздығын білдіру үшін айтылған деп болжауға болады. Абайдың да «*Өлді* деуге сыя ма, ойландаршы, *Өлмейтұғын* артына сөз қалдырған?» деуі Бұқар жыраумен үндес шығып отыр. Абай өлеңінде адам мен жанның теңестірілуіне келетін болсақ, «Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен» өлеңіне мән берейік:

Адамзат — бүгін **адам**, ертең **топырақ**,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ.

Бір қарағанда, «адам – өлмес» пен «**Адамзат** — бүгін адам, ертең **топырақ**» бір-біріне қарама-қарсы ой айтылып тұрғандай көрінуі мүмкін. Алайда біз бұл жерде көркемдік мақсаттың, коннотациялық мағынаны күшейту қажеттілігінің жатқанын да ұмытпауымыз керек. «Көк тұман – алдығы келер заман» өлеңінде Абай «адам өлмес» деп айтқанда, адамның жанына қатысты айтып тұрса, екінші мысалда адамның тәніне қатысты «**Адамзат** — бүгін адам, ертең **топырақ**» деп тұр. Екі жағдайда да метонимия құбылысы орын алған. Демек, Абай адам мен жан арасына теңдік белгісін қоймайды. Абайдың тілдік концептісінде адам жан мен тәнен тұрады.

Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концепті аясына жақсы және жаман оппозициясы адамның болмысын ашуға қолданылады. Абайдың өлеңінде «Адам» концепт аясына жататын *жақсы* сөзі қолданылады.

Кеселді болып бітеді

Жақсыға біткен *жақындар*.

Жау жағадан алған күн

Өздері *иттей* тақымдар.

«Абай тілінің сөздігінде» **Жақсы** сөзінің осы мағынасын: игі, қасиетті адам деп береді [12, 233]. Әрине, қазақ тілінде *жақсы* сөзінің қолданыс аясы кең әрі көп мағыналы сөз де болып келеді. Абай *жақсы* дегенде ақылды, адамгершілігі бар адамды айтады.

Ақ көңілді *жақсыдан*

Аянбай салыс ортаға.

Ақылы, ары тапшыдан

Қу сөзін алма қолқаға.

Осы шумақта *жақсы* сөзі *ақ көңілді* эпитетімен қолданылғанда, жақсының көңілі таза, арамдығы жоқ екенін аңғарамыз. Тек Абай тілінде ғана емес, 19 ғасырда *жақсы* – *жаман* сөздері заттық мағынада жиі қолданылып, белгілі бір әлеуметтік топты білдіргені байқалады. Мысалы,

1) *Жақсыны* алыс, *жаманды* жақын көрме,

Жақсы атансаң, басқаның хақын жеме.

Жақсымын деп момынның малын жеме,

Жаман адам сол болар, мақұл деме.

(Шал ақын)

Жақсының сөзін әркім пайдаланар,

Миуалы алма, өріктің ағашындай.

Жаманның көкірегі - *көр*, көзі - *соқыр*,

Жүрер жолдан тал түсте адасып - ай.

(Сүйінбай Аронұлы)

Шал ақын *жақсының* сипаттарына басқаның хақын жемеу, адалдықты жатқызса, ал момынның малын жегенді жаманға жатқызады. Сүйінбай *жақсы* көпке пайдасы тиетін адам деп біледі. Әрі жұртқа пайда *жақсының* білімінен екенін *сөзі* дегеннен аңғарамыз. Ал оған қарама-қарсы қойылып отырған жаманның сипаты «*көкірегі – көр, көзі - соқыр*», яғни, надан деп білеміз. Басқаға пайдасын тигізбек тұрмақ, өзі де адасып жүреді. Қазақ тілінде «Адам» концепт аясына жататын *жақсы* – *жаман* ұғымдарының халық санасында ертеден орныққанын «Жақсы мен жаман» деген ертегінің болуы да айғақтайды. Сонымен бірге «Жақсыдан – шарапат, жаманнан - кесепат», «Жақсының жаттығы жоқ», «Жақсы тауып айтады, жаман қауып айтады», «Жаманның намысы болмайды, шөлдің қамысы болмас», «Жаманға сырыңды айтсаң, жарға жығады» сияқты т.б. мақал-мәтелдер қазақ тілінде бұл ұғымдардың ертеден орныққанын көрсетсе керек. Ортағасырлық түркі ғұламаларының шығармаларында да жақсы адам мен жаман адам қарсы қойылып, суреттеледі. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» кітабында да *жақсы* – *жаман* образын көреміз. Мысалы,

Екі түрлі ат тілде жүрер жалғанда,

Бір – *жақсы*, бір *жаман* мына жалғанда.

Жаманды сөгіп, **жақсыны** асыл санайды,

Байқап қара, көңілің нені қалайды?!

Жақсы болсаң, атыңды атап мақтайды,

Жаман болсаң, ей, ер, сөгіп даттайды.

Жүсіп Баласағұн **жақсы** мен **жаманға** деген қоғамдық көзқарасын таратып жазып, жақсылардың қатарында болуды насихаттайды. **Жақсы** – **жаман** халықтың санасына терең сіңген түсінік екенін көреміз. Абай **жақсы** сөзін адамгершілігі бар, көркем мінезді адам мағынасында қолданып отырған. Сонымен бірге Абай тілінде **жақсы** сөзі ел басшысы деген мағынада әлеуметтік термин ретінде де келеді. Мысалы,

Единица – жақсысы,

Ерген елі бейне нөл.

Единица нөлсіз-ақ,

Өз басындық болар сол.

Единица кеткенде,

Не болады өңкей нөл?

Абай **жақсы** деп елге жөн көрсетіп басшылық жасай алатын адамды айтып отырғанын байқаймыз. Осы мәнмәтінге үңілетін болсақ, единица сөзі де кездейсоқ алынып тұрмағандығын байқаймыз. Осы шағын үзіндінің ішіне единица сөзі үш рет қайталанып беріліп тұр. *Единица* – бүтін, нөлге қарама-қарсы, өзіндік мәні бар сан, сонымен бірге ауыспалы мағынада келу арқылы жеке тұлға мағынасын да береді. Абай *единица* сөзін бүтін, толық мағынасында алып тұрғандығы байқалады. Өйткені санаудың өзі бірден, единицадан басталады. Осы мәнмәтінде Абай айтып отырған **жақсы** қандай **жақсы**? Ел басқарғанның бәрі жақсы ма деген сұрақ туады. Осы мәселеге көз жеткізу үшін осы өлеңнен тағы бір үзінді келтіріп өтейік:

Сәулең болса кеуденде,

Мына сөзге көңіл бөл.

Егер сәулең болмаса,

Мейлің тіріл, мейлің өл.

Танымассың, көрмессің,

Қаптаған соң көзді шел.

Имамсыздық намазда –

Қызылбастың салған жол.

Көп *шуылдақ* не табар,

Билемесе бір *кемел*?

Сонымен ел билеуге лайық **жақсы** – *кемел* адам болуы керек екен. Абайдың ел басқаруға қатысты көзқарасы, белгілі бір мөлшерде, әл-Фарабидің көзқарасына жақын келетінін де байқаймыз. Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала» еңбегінде: «... қайырымды қаланың бірінші басшысында болуға тиіс неге болын қызмет ету құралы да, басқа бір өнердің билейтін объектісі болмақшы емес. Оның өнері сондай өнер – барлық басқа өнер соның мақсатына бағынышты және қайырымды қаладағы барлық іс-әрекет осы мақсатқа бола жасалады. Мұндай адамды басқа ешкім билемейді: ол *кемелділік* дәрежесіне жетіп, парасат пен ұғымға айналған адам» - дейді [13,153]. Әрине, бұл жерде әл-Фарабидің барлық философиялық көзқарасын талдау мақсат етілмейді. Әл-Фараби да билік жеке бір кемелдік дәрежесіне жеткен тұлғаның қолында болу керек екені жайлы ой қозғайды. Абай да ел билеуге *кемел* адамның лайық екенін айтады. Абайдың тілдік әлемінде *кемел*, *кәміл*, *толық* сөздері синоним ретінде бірінің орынына бірі жұмсала береді. Дегенмен «Абай тілінің сөздігінде» *кемел* сөзіне – данышпан, дана деп түсініктеме береді [12,307]. Абайдың «Адам» концепті өрісіне кіретін *кемел* сөзі осы сөздікте берілген мағынасымен де «Ақылды» концепт аясына тән мағынаны береді. Абай толық адам кім деген мәселені өзінің өлеңдерінде, қара сөздерінде таратып жазған. Мысалы,

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда *толық* боласың *елден* бөлек.

Жеке-жеке біреуі жарытпайды,

Жол да жоқ *жарыместі жақсы* демек

Абайдың *толық* деп тұрғаны – *ақыл, қайрат, жүректі* бірдей ұстаған адам. Осы мысалдарда «Адам» концепті өрісіне қатысты *ел, жарымес* сөздері қолданылып тұр. Осы мәнмәтінде *жарыместің* қолданылуы тегін емес. Тілдік қолданыста жарымес сөзінің жағымсыз экспрессиясы күшті болып келеді. Дәл осы мәнмәтінде жарымес сөзі ерекше экспрессия тудыру мақсатында емес, *толық* – *жарым* ұғымдарын қарама-қарсы қою үшін қолданылғаны анық. Яғни, адам толық болу үшін оның қасиеттері де толық болу керек: жарым ақыл, жарым қайрат, жарым жүрек жарамайды. Міне, кемелдіктің бір сипаты осы дей аламыз. Ал ел сөзіне келер болсақ, әлеуметтік лексика қабатына жатып, халық, жұрт, қоғам мағынасында қолданылады. Жоғарыда берілген мәтінде *ел* сөзі басқа адамдар мағынасында қолданылған. Не үшін басқа адамдар *ел* сөзімен белгіленді дегенде, *толық* боласың *елден* бөлек – дегенде, жалпы көпшілікке тән, қоғамда қабылданған, яғни, адамдар тобын ортақтастыратын, біріктіретін белгінің, сапаның барын білдіреді. Ал Абайдың *ел* сөзін таңдауы кездейсоқ емес, толық адам ол жалпы көпшілікке тән емес, адамды көпшіліктен ерекшелеп тұратын қасиет болып табылады. Сонымен бірге бөлек сөзі де ерекше, басқа, айрықша мағыналарын күшейтіп тұр. Демек, бұл жерде *ел* сөзі «Көпшілік» концептісін белгілеп тұр дей аламыз. Ал енді алдағы келтірген мысалда *Ерген елі* бейне нөл – дегенде, *ел* сөзі халық, бұқара, жұрт мағыналарын берген. *Елдің* басын біріктіріп тұрған белгінің бірі ретінде бір орталыққа бағынған, тарихи тағдырды таңдаған, ортақ мүдде біріктірген деген сияқты мағыналар бар деп айта аламыз. Осы қолданыста *ел* сөзі «Халық» концептісіне тән мағыналық өрісте жатыр. «Көпшілік» концептісіне жататын ағынаны *шуылдақ* сөзінен де көреміз. *Шуылдақ* – заттанған сын есімінің мағынасында, көп мағынасынан да, басым жатқан бағалауыштық компонент бар: ауызбіршілігі жоқ, келісімге келе алмайтын, бір-бірін тыңдай алмайтын адамдар тобы. Олардың тіпті ортақ мақсаттары болмауы да мүмкін.

Абай жалықпай қайталап айта беретін ақиқаттар оның бүкіл шығармашылығының өзегі болып тұр. Абайды толғандырған – *адам* мәселесі. Адам қайтсе адам болады? Адамның адамшылығы немен болады?

*Адам – бір боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың өлсең тағы.
Мені мен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы.*

*Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!*

Абай алдыңғы шумақта тән құмарын қуған адамның жағдайын көрсетеді: *Адам* — бір *боқ көтерген боқтың қабы*. Адам ішсем, жесем деген мұратпен өмір сүрсе, ол – боқтың қабы, көтерген жүгі де боқ. Образдың сомдалуына қазақ тіліндегі дүние боқ, боқ дүние деген сияқты образдар негіз болған сияқты. Ал енді екінші шумақта дүниенің өзгермелілігі туралы айта келе, өзгермейтін құндылықтар сөз болады: «*Адамды сүй, Алланың хикметін сез*». Осы арада біз *махаббат, ақыл, ғылым* деген нәрселерді көріп тұрмыз. Өйткені Алланың хикметін тану үшін ақыл мен ғылым керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысында Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісіне тән адам болмысы, адамның жаратылысы, адамның табиғаты, адам өмірі ұғымдарының мәнін ашуды көздеген едік. Абайдың шығармаларын лингвоконцептологиялық тұрғыдан тадау барысында адамның жан мен тәннен тұратын болмыс деп қарайтыны анықталды. Сонымен бірге Абай Алланың адамды жаратуы, адам жанының мәңгіліктігі мен тәнінің бұл дүние үшін ғана тұрақ болатынына баса назар аудартады. Адамның мәңгілік мұраттары оның жан қалауынан туындап жатады. Абайдың толық адам тұжырымдамасының тілдегі көрінісі «Адам»

концептісінің аясында жан-жақты талдауға түсті. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісін лингвоконцептологиялық тәсілдеме негізінде талдау Абайдың тілдік әлемін дүниетанымымен, көзқарастарымен және өмірлік ұстанымдарымен байланыстыра отырып, бұл бағыттағы зерттеулердің перспективаларын көрсетіп берді.

Тағы да ойландыратын Абайдың «*Ақыл мен хауас барлығын білмей-дүр, жүрек сезе-дүр*» деген мәселе болып тұр. Олардың ара жігін ажырату үшін талдау қажет. Адамның жан әлемін құрайтын концепт өріске не жататыны туралы мәселе туындайды. Адам рухани жаратылыс болса, оның рухани әлемін не құрайды? Соның ішінде Абайдың жан әлемі концептісін тану үшін шығармаларына жүгінеміз. Абайдың тілдік әлеміндегі «Адам» концептісінің сан қырлы екенін көріп отырмыз. Демек, адамдықтың негізі «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» екен. Сонымен бірге Абай тілінде адамның жан әлеміне қатысты ақыл, қайрат, жүрек сөздері кеңінен қолданылып, Абайдың дүниетаымынан, адам болмысы туралы түсінігінен мол мағлұмат береді. Сондықтан бұл сөздермен байланысты концептілерді арнайы талдау керек деп ойлаймыз. Әрине, адамның жан әлеміне қатысты ұғымдар бұл үшеуімен шектелмейді. *Жан, көңіл, ар* сөздерінің мағыналары мен олармен байланысты концептілерді де назардан шығармау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынұлы, А. Таңдамалы шығармалары. «Қазақтың бас ақыны». – Астана, 2022. –240 б.
- 2 Жұбанов, Қ.Қ. Шығармалар мен естеліктер. – Алматы: «Өнер», 1990. – 208 б.
- 3 Тер-Минасова, С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
- 4 Everett C. From patterns in language to patterns in thought: relativity realized across the Americas// international journal of american linguistics. vol. 83, no. 1, January 2017, pp. 173–201.
- 5 Lewandowski W., Özçalışkan S. Running across the mind or across the park: does speech about physical and metaphorical motion go hand in hand? // Cognitive Linguistics. – 2023. Vol. 34(3–4). pp. 411–444
- 6 Воркачев, С.Г. Лингвокультурный концепт. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – 400 с.
- 7 Абақан, Е. Тілдің мәдени философиясы. – Алматы: Айкос, 2000. – 184 б.
- 8 Пашина, А.В. Концепт человек в сказах И.М. Ермакова//Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Тюмень, 2006. – 25 с.
- 9 Философиялық энциклопедия. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 527 б.
- 10 <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2021-10-04/37717-gapyldyk-pen-masyldyk/>.
- 11 Faber, M., Frick, M., Zahrnt, D. Ignorance // January 2019. See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/331989428>
- 12 Абай тілінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 734 б.
- 13 Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. – Алматы, 2015. – 284 б.

Материал 30.01.2025 баспаға түсті

Концепт «человек» в языковом мире Абая

К.Т. Бибекөв¹, Л.М. Оразғалиева², М.М. Жакипова²

¹АОО «Назарбаев интеллектуальные школы», Астана, 010000, Республика Казахстан

²Astana IT University, Астана, 010000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются языковые единицы, слова и словосочетания, элементы текста, относящиеся к понятию «человек» в стихах и Словах назидания Абая.. При изучении подхода лингвоконцептологии определено семантическое поле концепта «Человек» в

творчестве Абая. Лингвоконцептологический подход позволяет соотнести творчество Абая с его мировоззрением, историко-культурной средой, в которой он жил, жизненными взглядами, позициями. В языковом мире Абая понятие «Человек» выражено лексемами, такими как *адам, кісі, мен, менікі, бала, әке, ата-ана, жақсы, жаман, ақылды, надан, залым, галым, туыс, ел, халық, ақын, кемел, единица* и т.д. С точки зрения лингвоконцептологического подхода проанализировано, как такие понятия, как бытие человека, сотворение человека, смысл жизни человека, целостный человек, цель-идеал человека отражены в языке произведений Абая. В языковом мире Абая понятие «Человек» имеет разнообразный характер и проявляется через языковые единицы. Определены истоки концептуального познания Абая о человеке, изучено, какое место он занимает в языковом мире. Анализ концепта «Человек» в языковом мире Абая на основе лингвоконцептологического подхода показал перспективы исследований в этом направлении, связав языковой мир Абая с его мировоззрением, взглядами и жизненными позициями. Результаты исследования могут быть использованы в исследованиях в области лингвоконцептологии, когнитивной лингвистики, лингвокультурологии. А также эта статья расширяет горизонты абаеведения.

Ключевые слова: лингвоконцептология, концепт, языковой мир Абая, концепт «Человек», концепт «Совершенный человек», языковая картина мира.

Материал поступил в редакцию журнала 30.01.2025

The concept of "man" in the language world of Abai

К.Т. Bibekov¹, L.M. Orazgaliyeva², M.M. Zhakipova²

¹AEO "Nazarbayev Intellectual Schools", Astana, 010000 Republic of Kazakhstan

²Astana IT University, Astana, 010000 Republic of Kazakhstan

This article explores linguistic units, words, and textual elements related to the concept of "Man" in Abai's Verses and Words of Edification. Through a linguistic-conceptual approach, the study identifies the semantic field of the concept of "Man" in Abai's works, correlating his language with his worldview, historical and cultural context, and philosophical perspectives. In Abai's linguistic world, the concept is expressed through lexemes such as 'adam', 'kisi', 'men', 'meniki', 'bala', 'ake', 'ata-ana', 'zhaksy', 'zhaman', 'akylды', 'nadan', 'zalym', 'galym', 'tuys', 'el', 'halyk', 'akyn', 'kemel', and 'unit'. The analysis examines how key themes such as human existence, creativity, life's purpose, the integral person, and the ideal human being are reflected in Abai's language. The study also explores the origins of Abai's conceptual understanding of humanity and its role in his linguistic worldview. The findings demonstrate the significance of the linguoconceptological approach in connecting Abai's linguistic expression to his philosophical and ethical positions. This research contributes to the fields of linguoconceptology, cognitive linguistics, and linguoculturology while broadening the scope of Abai studies.

Key words: linguoconceptology, concept, Abai's linguistic world, the concept of "Man", the concept of "Perfect man", the linguistic picture of the world.

REFERENCES

- 1 Baitursynuly A. Tandamaly shygarmalary. «Kazakhtyn bas akyny» (Selected works. The main Kazakh poet). – Astana, 2022. – 240 p. (in Kazakh)
- 2 Zhubanov K.K. Shygarmalar men esteykter (Works and memoirs). – Almaty: Oner, 1990. – 208 p. (in Kazakh)
- 3 Ter-Minasova S.G. Tyl zhane madenietaralykh kommunikatsiia (Language and intercultural communication). – Almaty: Ulttykh audarma biurosy, 2018. – 320 p. (in Kazakh)
- 4 Everett C. From patterns in language to patterns in thought: relativity realized across the Americas// international journal of american linguistics. vol. 83, no. 1, January 2017, pp. 173–201. (in English)

- 5 Lewandowski W., Özçalışkan S. Running across the mind or across the park: does speech about physical and metaphorical motion go hand in hand? // Cognitive Linguistics. – 2023. Vol. 34(3–4). pp. 411–444. (in English)
- 6 Vorkachev S.G. Lingvokulturnyi kontsept (Linguistic and cultural concept). – Volgograd: VolGU, 2007. – 400 p. (in Russian)
- 7 Abakan E. Tyldyn madeni filosofiiasy (Cultural philosophy of language). – Almaty: Aikos, 2000. – 184 p. (in Kazakh)
- 8 Pashina A.V. Kontsept chelovek v skazakh I M Ermakova (The concept of man in the tales of I.M. Ermakov): Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Tiumen, 2006. – 25 p. (in Russian)
- 9 Filosofiialyk entsiklopediia (Philosophical encyclopedia). – Almaty: Lantar Treid, 2021. – 527 p. (in Kazakh)
- 10 <https://www.muftayat.kz/kk/articles/islam-and-society/2021-10-04/37717-gapyldyk-pen-masyldyk> (in Kazakh)
- 11 Faber, M., Frick, M., Zahrnt, D. Ignorance // January 2019. See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/331989428> (in English)
- 12 Abai tylynyn sozdygy (Dictionary of the Abai language). – Almaty: Gylym, 1968. – 734 p. (in Kazakh)
- 13 Abu Nasyr al-Farabi. Kaiyrymdy kala (Benevolent city). – Almaty, 2015. – 284 p. (in Kazakh)

Received: 30.01.2025

МРНТИ 39.29.15

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss1pp45-60](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss1pp45-60)

С.Е. Давлетова¹, А.Е. Бижкенова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

МИКРОТОПОНИМИКА АНГЛИЙСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью изучения концептуальных и лингвокультурных параметров микропонимов для понимания историко-культурных, ментальных и языковых особенностей национальных языков, а также их дальнейшего активного развития и распространения. Это способствует формированию ментальных границ различных наций и культур и формированию представления об уникальности национального вернакулярного контента.

Целью данной работы является исследование ключевых характеристик нейминга микропонимических объектов на примере казахского и английского вернакулярного контента. В исследовании использовались методы: лексико-семантический анализ, сравнительно-сопоставительный анализ, лингвокультурологический анализ и аналитико-синтетический метод.

Исследование подчеркивает важность микропонимов для понимания культурных и языковых особенностей, а также их роль в формировании национальных идентичностей. Анализ микропонимов на примере Астаны и Лондона выявил мотивы, такие как профессиональная деятельность, городские и жилые массивы, географическое положение и культурные аллюзии. В результате анализа вернакулярных наименований установлено, что казахские и английские микропонимы объединяет использование образных и символических названий. Однако казахские микропонимы чаще включают национальные символы, в то время как в английских наименованиях преобладают аллюзии национального характера.